

2.

Ebben a században az emberiség olyan teremtő erőhöz jutott, amellyel lényegében fölébe tudott kerekedni közvetlen természeti környezetének. Az atommag megtalálásával és „feltörésével”, a tudományos és technológiai forradalmakkal az emberiség megsokszorozta erőit és hozzáférhetővé tette önmaga számára a természet szunnyadó kincseit és energiáit. E hatalommal az ember képes lehet azonban önmagát és közvetlen természeti környezetét, a szerves élet formáinak sokaságát is elpusztítani. Óriási és korábban nem ismert felelősség ez.

Szinte semmi nem maradt érintetlenül a földön vagy legalábbis annak felszínén. E században az egyes nemzedékek nem hagyták abban a formában társadalmi viszonyaikat, ahogy azokat kapták. Az egyének egyre inkább csak a „nagy versenybe” bekapcsolódva őrizhették meg társadalmi státuszukat, mert a többség felszabadulva a korábbi jogi, kulturális és morális szabályok alól, vagy éppen elveszítve a hagyományok, a korábbi hatalom nyújtotta védettséget, belekényszerült a megélhetésért, a javakért folyó küzdelembe. A huszadik században a változás lett a szabály, leértékelődött a „volt” a „van”-nal szemben. A jelen struktúrájára meghatározó befolyást gyakorol a tőke azon természete, hogy általános formájában és abból kivetkőzve minél gyorsabban megtérülhessen. Ebben a században a tőkeviszony minden más társadalmi viszonyt maga alá tudott rendelni, előbb-utóbb minden akadályt el tudott az útjából takarítani. A kapitalizmus előbb legyőzte a múltat, majd legyőzte azt a formát, amely a helyére akari lépni és az utódja szeretett volna lenni. A tőke kitermelte sírásóit, majd beletemette őket a sírba, illetve egy részüknek jobb megélhetést és vonzóbb perspektívát nyújtott szolgálataikért. A kapitalizmus végül is tanult kihívójától, a szocializmustól, amely viszont, mint később kiderült, megengedhetetlenül hosszú ideig minden közösséget megtagadott vele.

A huszadik században az emberiség megszabadult korábbi függőségei jó részétől, de az egyes emberek és közösségeik a korábbinál szorosabb függésbe kerültek egymással. Az egyes egyének, csoportok és társadalmak csak alkalmazkodással, együttműködéssel és csak egymással versenyezve juthatnak a növekedő gazdaság erőforrásaihoz és termékeihez.

Nyitott a kérdés: képes-e az emberiség ellenőrzés alatt tartani saját energiáját, megfegyelmelni önmagát, mértéket tartani a hódításban és a leigázás helyett a békés együttélésre törekedni a természettel?

3-4.

Milyen problémákat oldhat meg az emberiség száz év alatt? Egyáltalán jól van-e a kérdés megfogalmazva? Azt hiszem, hogy csak a kezdet kezdetén, amikor fajilag elkülönült és társadalomba szerveződve „még öntudatlanul” küzdött a fennmaradásáért, akkor állt ilyen egyetemes (lenni vagy nem lenni típusú) kérdés előtt az ember. Most, a huszadik század végén mint egész szembeül önmagával, a saját maga teremtette hatalommal. Válaszolnia kell a fent feltett kérdésekre.

Érdeemes azonban egy másik, „rendszerelméleti” megközelítésből is vizsgálni a közelmúlt nagyívű történéseit. Marx azt mondta, hogy új társadalom (új társadalmi forma) csak akkor jön létre, ha a régiben kialakulnak az új erők és anyagi létfeltételek, amelyekre az új forma ráépülhet. „Ezért az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert... a feladat is csak ott merül fel, ahol megoldási feltételei már megvannak vagy legalábbis létrejövőfélben vannak.” Ebből a gondolatmenetből következett a polgári termelési viszonyoknak mint örökkévalóknak az elutasítása. Közül másfél évszázad eltelte után könnyű azt állítani, hogy az idő meghozta az ítéletet: a huszadik század megsokszorozta az ember erőit, de azoknak nem bizonyult szűknek a kapitalizmus. Sőt, ha sokat módosítva is önmagán, továbbra is maga szüli a leghatékonyabban az anyagi gazdagságot, készíti új utakra az emberi szellemet.

A történelem azonban nem ért véget, és kötelességünk civilizációnk érdekében odafigyelnünk a fenyegető veszélyekre, a versenyt szabályoznunk, a fenntartható növekedés követelményeit megfogalmazzunk, az igazságosság eszméjét érvényre juttatnunk.

A rendszerkritika ebben az értelemben kötelesség. Azon túl, hogy megállapítjuk: e század vívmánya az egyetemes emberiség, tehát az egymástól kölcsönösen függő emberi civilizációk azonos térbe helyeződése. Azon túl, hogy rámutatunk a predesztinációtól megszabaduló ember életét és a jövőért hatalma okán viselt felelősségére, nehéz egészében tárgyalni az előző száz évet abból a szempontból, hogy milyen nagy problémákat oldott meg. Másképpen és nem ugyanilyen erővel jelentkeztek száz évvel ezelőtt a népesedési és a környezeti gondok. Jelen voltak ugyan az egyes nemzetgazdaságok életében, de még nem váltak globális-

sá, és helyettük más, gazdasági, katonai és politikai feszültségek kötöték le a közvélemény figyelmét. A huszadik század elején még tartott a nemzetek „belesodródása” a világrendbe, minden darab föld éppen lett „valakié”, teljes lánggal égett a birodalomalapítási vágy. A népek jelentős része előtt a nemzetivé válás feladata állt, amit sokszor éppen a gyarmatosítás akadályozott meg rövid- és serkentett-gyorsított hosszabb távon. Ez az az időszak, amikor az egyén keresni kezdte helyét a modern ipar világában, a tömegtársadalomban. Osztályok keresték tudatukat, és minden társadalmi különbség ellentét formáját öltötte. Lesz-e forradalom? Megvalósíthatóak-e a szocialista eszmék? Lesz-e világháború? Szabad-e szavazati jogot adni azoknak, akik kizsákmányoltként tartják számon magukat? Mi történjen az emberiség felével, a nőekkel? Mindezekre a kérdésekre nagyjából választ adtak a század történései. A globalizáció természetesen új megvilágításba helyez régi kérdéseket és újakat is fogalmaz. Ma a globalizáció nem viszonylag egyenlő nemzetek közös alkotása, és ennek megfelelően nem kiegyenlítették a haszonélvezeti viszonyok sem. Ebből számtalan veszély származik, különösen, ha kultúránk tekintetében az alkalmazkodásra kényszerülő társadalmak vagy-vagy típusú válaszáadás elé kerülnek.

Az emberiség ma többet tud és többre képes, mint eddig. Ennyiben mindenképpen beszélhetünk haladásról.

5.

Természetesen a történettudomány nem zárhatja le a közelmúlt történének kutatását. Új helyzetben újra faggatja a múltat az emberiség, hogy többet megértsen önmagáról. E században annyi minden történt és olyan gyorsan: sokszor éppen a még csak nemrég létrejött szorította ki az újabb, és a nagy rohanásban sok minden azért került feledésbe, mert nem maradt ideje a rögzülésre. Ezért aztán sok meglepetés érheti majd e kor későbbi kutatóját, amikor rekonstruálni igyekeznek, mi is történt, és magyarázatot szeretne lelteni arra, hogy miért tűnt a feledés homályába az, ami megjelenésekor nagy hatást gyakorolt.

6.

A szociálpolitikának megvan a maga külön története: a szegénység mint ezerfejű szörny jön újra és újra elő. Megkockáztatható: a népességrobbanás következtében ma abszolút értelemben is több szegény él a világon, mint száz évvel ezelőtt. De a gazdag társadalmaknak is megvannak a maguk szegényei, és a modern társadalmi egyenlőtlenségeknek is meg-

van a maguk szociálpszichológiája. Úgy tűnik, hogy állami szerepvállalásnak, a „komplex” kezelésnek és a jövedelmek bizonyos újraelosztásának együttes alkalmazásával lehetett sikert elérni a szegénység elleni küzdelemben. Érdekes tapasztalat, hogy válságos időkben ilyen eljárásokat nehezebben lehetett elfogadtatni a társadalmakkal, ekkor a válságkezelési terhek áthárításának szempontjai domináltak – általában a szolidaritás elvének rovására.

7.

Nem egyszerű győztest hirdetni az egymással versengő-vitázó ideológiák között. Radikális változataik a többiek tagadásával és önmegvalósításra törekvésükkel nagy hatást gyakoroltak a társadalmi gyakorlatra, de ártottak is eszméik hitelének. A konzervativizmus volt a századelő vesztese: átadta helyét a liberalizmus és a szocializmus küzdelmének. Az utóbbi századvégi vereségét megelőzően a konzervatív értékek a gazdasági liberalizmus oldalán tűntek fel. Majd a globalizációra adott egyik lehetséges válasz, a nemzeti elzárkózás igazolását is szolgálják – hasonlóan a vallási fundamentalizmusokhoz. A középső időszakban az irányzatok csatája folyt. Ebben a harcban a liberalizmus is csak úgy tudott talpon maradni, hogy jelentős szerepet juttatott az államnak. Nehéz lenne tagadni, hogy a nagy eszmeáramlatok hatottak is egymásra. A látványos elutasítás után és ellenére a liberalizmusból integráltak a legtöbbet vetélytársai. Ez nem feltétlenül tett jót önálló politikai szerepvállalásának. A tapasztalatok szerint a nacionalizmus a konzervativizmus „természetes” szövetségese. De a másik két ideológia sem volt hatékony a nemzeti érdekek képviselete nélkül.

Hogy miért nem születtek új ideológiák? Talán azért, mert a változások nem kérdőjelezték meg a meglévők létjogosultságát.

8.

A béke alapja, tetszik-nem tetszik, nem kis mértékben az elrettentő erő és az erőegyensúly. Jelentős eredmény, hogy ennek birtokában a nagyhatalmak most már hosszú évek óta képesek megakadályozni a helyi konfliktusok eszkalációját. Kétségtelen előrelépés, ha a nemzetközi szervezetek szerepe növekszik a konfliktuskezelésben.

9–10.

A magyar nemzetnek először le kellett mondania korábbi, „történelmi” alakjáról. Ezzel egyidejűleg külön büntették a háborús vereséget, a for-

radalmakért. Ettől kezdve a hatalomra került konzervatív erők azt gondolták, hogy a sérelmek orvoslása lehet az egyetlen nemzeti stratégia. Pedig a nemzeti szuverenitás megőrzésének kellett volna azzá válnia a fasiszmissal, majd a sztálinizmussal szemben. Ráadásul az említett feladatvállalás háttérbe szorította a modernizáció és a demokratizálódás, a jogállamiság megteremtésének követelményét. Amikor pedig az újabb kataklizma, a második – vesztes – világháború következtében a radikális baloldal kezébe került az ország irányítása, akkor a mindenáron megvalósítandó modernizációra hivatkozva szorították háttérbe a nemzeti szempontokat.

Magyarország a huszadik században folyamatos tárgya volt a rendszerek és a világhatalmak küzdelmének. Közben maga nyolc alkalommal változtatott társadalmi-politikai berendezkedésén. Ezzel a forradalmak-ellenforradalmak, rendszerváltások tekintetében a magyarok vezető helyet foglalnak el a legújabb kor történetében. A fellángolás és meghunyászkodó alkalmazkodás, a kuruc-labanc ellentéppárhoz hasonlóan, számtalan önostorozó és önironizáló, nemzeti karakterünkkel foglalkozó műalkotást ihletett.

Ehhez a témához két megjegyzés kívánkozik. Elsőként az, hogy az a feszültségekkel teli tér, amelyben a magyar társadalom élt e korban, és a haladáshoz, az egyetemes emberiséghez kötődési igényének nemzeti sorskérdésként történő megélése rendkívüli teljesítményeket hozott létre a magyar kultúrában, művészetben. Másodikként az, hogy a magyar társadalom bölcsebb lett, tanult sikertelen előretöréseiből és sikeres kompromisszumaiból.

14.

Külföldiek: Charlie Chaplin, Albert Einstein, Henry Ford, James Maynard Keynes, Vlagyimir Iljics Lenin, John Lennon, Marilyn Monroe, Pablo Picasso, Franklin D. Rooseveltt, Teng Hsziao-ping.

Magyarok: Ady Endre, Aschner Lipót, Bartók Béla, Bibó István, Illyés Gyula, József Attila, Kádár János, Károlyi Mihály, Kassák Lajos, Nagy Imre, Szent-Györgyi Albert.